

25 чылдың август
1-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 117
(18704)

2015 чылдың
октябрь 22
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

ЧОННУҢ КАДЫЫ ХАЙГААРАЛДА

Ура-Хемниң кезер эмчи салбырының сестразы Алдынай Биче-ооловна Энчейбен биле ол-ла салбырның санитарка-
сы Урана Бараановна Амбаржи мурнакчыларның одуруунда. Олар чоннуң кадыы дээш амыр-дыш чок хайгааралда.

Тожу кожууннуң төп эмнелгезинин
итал септелгезин бо чайын чоруткан.
ылаңгыя эмнелгениң одаар кочегар-
ындан эмнелгениң салбырларынче
руткан изиг суг дамчыдар хоорзалар
ада-ла ирип эгелей берген болгаш
ыкшы үеде суг чорударга бир-ле черден
штитип, озал-ондактыг байдалды тур-
туп турган. Бо чылдың чайынында ол

суг чорудар хоолайларны долузу-биле
чаарткан. Ынчангаш оларга ам кандыг-
даа соок коргунчуг звес.

Кожуун эмнелгезинин божудулга
салбырының болгаш поликлиниканың
соңгаларын пластиктиг соңгалар-биле
солаан. Кожуун эмнелгезинин шупту
салбырларының өрээлдерин чаарткан.
Ынчангаш эмнедип келген чонга-даа,

эмчилерге-даа таарымчалыг байдал
тургустунган.

Тываның ыраккы булуңунда чурт-
тап чоруур Тожунуң чонунуң кадыын
камгалаар дээш чорудуп турар буянныг
ажыл-ишчи эмчилер, эмчи сестралары
кожууннуң төп эмнелгезинде хөй.

Владимир ЧАДАМБАНЫҢ
тырттырган чуруу.

Тываның Баштыңының
ажыл-херээ

РЕСПУБЛИКАЗЫНЫҢ КААС-ЧАРАЖЫН ТАНЫШТЫРГАН

Октябрь 21-де «Комсомольская
правда» радионуң «Эртенги шоу»
программазы дыңнакчылар аразында
Тываның Баштыңының шаңналын
ойнаткан.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол
Москвада «Комсомольская правда» пар-
лалга бажыңыга чораан. Ону чингине
директор Владимир Сунгоркин биле
ооң оралакчызы Роман Карманов уткуп
алгаш, ажил-агыйын таныштырып, Тыва
Республиканың ажил-амыдыралын улуг
сонуургал-биле айтырганнар. Регионнуң
Баштыңы ном үндүрер черниң чаа ном-
нарын болгаш альбомнарын сонугурап
танышкан, ылаңгыя «Ада-чурттуң Улуг
дайынының кол документилери» деп
чыынды онза үнелиг ном-дур дээрзин
демдеглээн.

«КП»-ниң удуртулгазы-биле чылыг
ужуражылга соонда, республиканың
Баштыңы Шолбан Кара-оол «Комсо-
мольская правда» радиого интервьюну
берген, ону октябрь 23-те Москваның
биле 16.05 шакта эфирге дыңнап болур.
«Комсомольская правда» радиого со-
лун дамчыдылга болду. Кайгамчыктыг
Тывавыстың, ооң кижилеринин дугайын-
да сонугадып таныштырдым» — деп,
республиканың Баштыңы соцсеткилерде
бодунуң бижидип алыкчылары-биле бо-
далын үлешкен.

«Азияның төвүнде республика-биле
таныш база биске аалдап келиксээн
кижиге ол таваржыр болза, дыка-ла онза
ийик! Чалааны база Тывага ханы сонугу-
галы дээш «Комсомольская правдага»
четтирдим» — деп, Шолбан Кара-оол
бодунуң блогунда бижээш, «Комсомоль-
ская правданың Баштыңы соцсеткилерде
Владимир Николаевич Сунгоркинниң ча-
лалгазын хүндүткел-биле хүлээп алганын
демдеглээн.

«Россияның регионнарының, ооң
аразында Тыва Республиканың курпа-
вырын, бүгү чаражын болгаш сонугу-
ганчыг чүүлүн ажыдарыңа сонугурап-
дыг, бодунуң мергежилинин тергинин
болгаш РФ-тиң улуг дээн МИЧ-леринин
бирээзинин удуртукчузу-биле ужуражып
чугаалажыры онза-дыр» — деп регионнуң
удуртукчузу бижээш.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол
Москва хоорайда федералдыг ямы-
ларда ажил-агыйжы ужуражылгаларны
эрттирип, элзээн каш хонукта сургакчы-
лап турарын сагындыраал.

ТЫВАНЫҢ СПОРТЧУЛАРЫ ЧУРТТУҢ ЧЫЫНДЫ КОМАНДАЛАРЫНДА

Россияның чыынды коман- дазы дээш ойнап турар тыва спортчуларның саны 62 турга- нындан, 64 четкен деп, эрткен неделяда Тываның Чазанга кыл- ган республикада спорт болгаш күш-культура хөгжүлдэинде че- дииншиктер дугайында илеткел- де демдеглээн. ТР-ниң Аныяктар херектериниң болгаш спорт талазы- биле яамызының дыңнады-биле Тываның спортчулары аңгы-аңгы маргылдааларга хууда 255 база ниити команда аайы-биле 4 ме- дальдарны чаалап алган. Оларның 91-и — алдын, 64-ү — мөңгүн, 104-ү — хүлер медальдар. 2012 чыл-биле деңнээр, шаңналдарның саны 47 хуу өскен. Республиканың спортчу школаларының кижизидикчилери ча адар, хостуг хүреш, дзюдо, бокс болгаш кикбоксинг дээн ыш- каш спорттун хевирлеринге на- ционал чыынды командаларның кежигүннери болган.

Улуг спортка чедииншиктерниң көвүдээни республикада мас- салыг спорт биле күш-культура шимчээшкининиң калбарганында деп яамының специалистери санап турар. Тывада спорттун аңгы-аңгы хевирлери болгаш күш-культура- биле доктаамал белеткенип тур- рар кижилерниң саны чурттакчы чоннун 25,9 хуузу турганындан,

32,9 хуу четкен. Бо хүнде регионда спортка идепкейлиг кижип турар кижилерниң саны 93 муң, оларның чартындан хөйү 14 харга чедир оолдар, уруглар. Көдээ черлерде спортка массалыг кижилге идеп- кейжээн. Спортчуларның саны бол- гаш спортка ынактарның саны-биле Өвүр кожуун хамыкты мурнап, чурт- такчы чоннун 69 хуузу күш-культура болгаш спортта хаара туттунган. Ийиги черде — Бай-Тайга кожуун (57,6), үшкү черде — Чеди-Хөл (57,3).

Спортче хөй кижини хаара ту- дарына бир кол барымдаа — чаа спорт залдарын, стадионнарны болгаш өске-даа тудугларны тут- каны. Сөөлгү үш чылда ыңдыг тудуглар-биле республика 36,5 хуу немей хандыртыган. Республика Баштыңы Шолбан Кара-оолдун эгелекчи саналы-биле 2013 чыл- дан бээр «Спортту — бажыңнар чоогунче» губернатор телевилели калбарган. Ийи чылдың дургузунда ол телевилелдин чорудуу-биле көдээ суурларда 6 стадионну тудуп, эде чаарткан, күш-дамыр сайзыра- дырына чугула 364 ажык спортчу шөлдерни туткан, Эрзин суурда чаа стадионну база Кызыл хоорайда скейт-паркты ажыткан.

Чурттакчы чонну, ооң аразында студентилерни болгаш инвалид- терни спортче ам-даа хаара тудары — яамының планында.

ИХЯ-дан медээлер

ДЕЗИПКЕН ЧОЛААЧЫ ТУТТУРГАН

Бо чылдың сентябрь 23-те муниципалитеттер аразының «Кызыл» полиция килдизинге Каа-Хем суурнун Шахтерская кудумчузунда бир бажыңның джунда кудумчуга бичии уруг- ну машина тавартыпкаш, дезе берген деп медээ келген.

«ГАЗ» маркалыг чүк машина- зы мунган билдинмес чолаачы 11 харлыг уругну таварткан соонда, ол бичии кижини янзы-бүрү кем- дээшкиннер алгаш, эмнелгеже меделер чок кирген. Амгы үеде ол республика эмнелгезиниң нейро- хирургия салбырында эмнедип чыдар.

Оперативтиг ажылдакчылар болгаш ОШАЧКИ-ниң инспекторла- ры буруудаттырып турар кижиниң турар черин тодараткан болгаш ону

туткан. Кызыл чурттуг 34 харлыг кижини болган. Ол кижини дээди эмчи эртемниг, Кызыл хоорайның эмнел- ге албан черлериниң бирээзинде эмчи болуп ажылдап турар дээрзин илереткен.

Кажан ооң мунуп чораан ма- шиназын хынаарга, ооң даштыкы хевирин өскертири-биле каракта- рын уштуп алган турганын поли- ция ажылдакчылары тодараткан. Истекчилер ол дораан РФ-тиң КК- зиниң 264 чүүлү-биле херекти от- турган, ында орук шимчээшкининиң болгаш транспорт херекселдерин ажылгаарының дүрүмүн хажытка- ны дээш кеземче онаарын көргөн. Автомашинаны хавырган, ис- телге чоруп турар.

ТР талазы-биле ИХЯ-ның парлалга албаны.

«АК ДАЯНГЫЫШ ХҮНҮ»

Тываның куравтоинспек- циязының ажылдакчылары «Ак даянгыыш хүнүнүн» акциязын эрттирген.

Караа четпес кижилерге бис- тиң бо дааш-шимээнниг, хайнып- дойлууп турар делегейивиске дыка берге дээрзи билдингир, олар кудумчуларже чүгел ак даянгыыш- тыг үнерлер.

«Ак даянгыыш хүнү» дээрге байырлал эвес, ол дээрге караа көрбес кижилер бистиң аравыста бар, оларны билир болгаш кээр- гээр херек дээрзин чолаачыларга база катап сагындырарының бир хевир-дир.

Республиканың караа четпес- тер ниитилелинде караа четпес болгаш шуут көрбес деп санаткан 700 ажыг кижини бар. Ындыг берге байдалдыг-даа болза, олар амы- дыралга дыка идепкейлиг: тус- кайжыттыгган библиотекаларга барып, аш-чем садып алыры-би- ле магазиннерге чедип, янзы-бүрү хемчеглерге кижип турар. Ындыг- ларга кудумчу кежери дыка-ла берге — чолаачыларның аразында оларны кээргевес, херекке албас кижилер эвээш эвес, чамдыкта бастырып каар чазар.

Ак даянгыыш дүрүмүнүн ду- гайында чолаачыларның чам- дызының билбеси хомудан- чыг. Орук шимчээшкининиң дүрүмүнүн 14,5 пунктузунда ак даянгыыш туткан чүве көрбес кижилерни кажан-даа, каяа-даа эрттирер дээрзин айтыкан.

Ол хүнде Куравтоинспек- цияның ажылдакчылары респуб- ликада караа четпестер ниити- лели-биле кады «Ак даянгыыш- тыг кижини эртир» деп акцияны организастан, чадаг кижилерниң ол тускай категориязының ду- гайын оларга сагындырган. Ол хүн республиканың караа четпес бол- гаш чүве көрбес кижилерниң тус- кайжыттыгган библиотеканың ажылдакчылары ол дүрүмнү би- жээн хуудустарны чолаачыларга үлээн.

Долгандыр делегейни көөр аргазы чок кижилерге хумагалыг болурунче, оларны айыыл-халап- ка таварыштырбазынче акцияны кижикчилери чолаачыларны кыйгырып турар.

ТР талазы-биле ИХЯ-ның ОШАЧКИ эргелелиниң пар- лалга албаны.

АЛДАРЛЫГ АЖЫЛДАКЧЫ

Кызыл-оол Мыйдырович Сарыглар эн бир дугаар шаңналын көңгүс аныяк, 20 хар- лыг тургаш алган. Ол алырда В.И. Ленинниң төрүттүнгенинден бээр 100 чыл оюн таварыш- тыр «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» деп ме- даль-биле шериг албан-хүлээлгезин эрттирип тургаш шаңнаткан.

Совет Армияның хүрээленинде халажып келгеш, Омскиниң автомобиль-транспорт ин- ститудун дооскаш, бүгү назынында Тываның автомобиль оруктарына орук мастеринден эгелээш, сайыттың оралакчызы албан-дужаал- га чедир ажылдаан.

Кызыл-оол Мыйдырович хөй-ниити ажи- лынга база идепкейлиг кижип турган. Ажык- чарлыг үе келирге, 1990 чылда Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң улус депутаттарының бир-ле дугаар болган чижилгелиг соңгулдаларына К.М.Сарыглар Чөөн-Хемчик кожуунун Чадан- наның 54 дугаар соңгулда округундан 3 кордакчының аразындан тиилеп үнгеш, депутаттың мандадын холунга алган.

Ол үениң улус депутаттары Тывага демо- краттыг тургузугну быжыглаарының болгаш ону чорударының үндешиннерин эчизинге чедир чедип алыр дээш аажок улуг ажылдарны кылып чорутканнар. Ылаңгыя бот-догуннаан Үндешин хоойлулуг Тыва Республиканы тургузуп быжыг- лаарына депутат Кызыл-оол Мыйдырович Сарыгларның кириген үлүг-хуузу улуг.

1990 чылдың декабрьда Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязына күрүне бот- догуннаашкынының дугайында декларацияны хүлээп алган. Ону хүлээп алганы — Тываның эрге-байдалына улуг өскерлииниң кийри- кириген. Ол байдал ынчангы улус депутат- тарына республиканың чаа Конституциязын болгаш эрге-хоойлунун өске-даа актыларын ажылдап кылырына кол үндешин болган.

Ол бүгүнүн ачызында Тыва Республика

Үндешин хоойлулуг, Сүлде демдекти ырылыг болгаш Күрүне тутуг болган. Кызыл-оол Мыйдырович Сарыглар депутат эш-өөрү-биле кады кириген үлүг болган.

Эрткен неделяда, орук ажи- лдакчыларының хүнүн байыр- лар үеде, Кызыл-оол Мыйдырович бир улуг шаңнал тып чедип келген. Республиканың автомобиль оруктары чаартырына кириген улуг үлүг-хуу- зу аңаа «Тыва Республиканың алдарлы- дакчызы» деп хүндүлүг атты тывыска

Владимир ЧАД

Авторнун тырттырган чуруу

Амыдырал болгаш хоойлу-дүр

ХУУ ЧЕРИН УЛГАТТЫРЫП АП БОЛУ

Тывада хуу черлер ээле- ринге боттарының участо- тарын күрүне черлериниң күсели-биле улгаттырып алырын чөпшээрээн.

Боттарының чер участо- тары күрүне черлери-биле азы өнчү эргезин тускай- лаваан — тодаргайлаарга, регионга-даа, муниципали- тетке-даа, федерацияга-даа быжыглаваан черлер-биле кожа турар болза, боттарының черлериниң кызыгаарын олче улгаттырып алырын хамаатыларга чөпшээрээн шиитпирни Тываның эрге- чагыргалары хүлээп алган. Регионга-даа, муниципали- тетке-даа, федерацияга- даа быжыглаваан черлерни дамчыдып бергенинден чер участогун улгаттырганы дээш төлевирниң хемчээлин то- дарадыр дүрүмнү Тываның Чер болгаш өнчү-хөреңги яамызы ажылдап кылган, ону республиканың Чазаа бады- лаан.

Чоокка чедир бодунун чериниң девискээрин ыңдыг арга-биле улгаттырып алыр болза, черни кара туразы-би- ле эжелээни деп көөр турган. Ам чамдык негелделерни са- гып, төлевирни кылып тургаш, бодунун девискээриниң хери- мин кожазында ээн участокче чылдырып ап болур. Учас- тогунга немелде кылдыр алган

чери дээш төлевирниң хемчээ- лин ол черлер эргезинде турар тус чер бот-башкарылга ор- ганы азы регионнун күүсекчи эрге-чагыргазы тодарадыр дээрзин Өнчү-хөреңги яамызы дыңнаткан.

Ындыг черниң өртээ ры- ноктуундан куду болур, чүге дээрге Тываның Чазаа хуу өнчү апаар чер участогун кадастр өртээниң 15 хуу деңнелинге кылдыр док- тааткан. Бо таварылгада черин улгаттырар деп турар кижини эде хувааган соонда үнүп келир чер участогун учетка тургузары-биле келген кадастр инженериниң ажылы дээш төлевир кылыр апаар.

Чериниң девискээрин ул- гаттырар дээн хамаатыга ооң дилээн хандыраарында чам- дык таварылгаларда ойталап болур: бирээде, бир эвес ооң «эжелээр» деп турар чери ниити ажылгалдың болза, ийиде, калбартыр дээн шөлү коммуникациялар, автомо- биль оруктары азы өске-даа шугум объектилериниң кыры- биле эртип турар болза; үште, хамаатының алыр деп кордап турар чери өске девискээр зоназынга хамааржыр, ооң кызыгаарын хоорай тудушкун регламентизи-биле тодара- дыр болгаш хоорайның азы суурнун картасында айыттын- ган болза.

Оон аңгыда «эжелээр» чер участогун чээлинге хамаарышты кызыгаарлаашкыннар хоорай тудушкун зон чер ажылгалының док тургускан дүрүмнеринд тынган эң үстүкү хемчээ ашпас ужурулуг. Тываның сылалында, чижээлээр бажың тудар черниң эң хемчээли 1500 дөрб метр болгай.

Хуу участоктарга н де чер бээр хамааты даа, күрүнеге-даа аж деп документиниң авто санап турар. Республи- даа, муниципалитетти бюджетинге мурнунда латтынмайн турган аз гай ажыглап турган чер немелде төлевир акш рер. Оон аңгыда ээн т участоктарының ээлери өнчү кылдыр дамчыткан да, ол чер дээш үндүрүт болгай, девискээр улам зыраар.

Ук яамының дыңны турарын езугаар алырга публика найысылалы зыл хоорайда черлерни хуузу күрүне өнчүзү кы аңгылаваан участоктар мааржыр. Республикада тизи-биле ыңдыг черлер хуу чедип турар.

ТР-ниң Чазаа парлалга албаны

ОРУКЧУНУҢ ҮШ ЫНАКШЫЛЫ

Бистиң республика күндөн хүнче дыка бурун-аар сайзырап турар. Чүнү-мүр мурнай оруктарның чаартылып турары илдең. Бо талазы-биле мактанып бис. Ооң дугайында «Енисей» М-54» автоорук эргелелиниң кол инженери Сергей Квашинниң чугаа-ындан билдине бээр.

Орук талазы-биле кол инженер төлөвилелдер, дугур-кулалар харыылаар. Бо бүгү төлөвилелдер республиканың оруктарының кол судалы бо-ро «Енисей» М-54» авто-орукта хамааржыр. Мын-орук талазы-биле кол ин-женер — Сергей Иванович. Оруктарның септеттинге-н, ооң төлөвилелдериниң септетингениниң багай ажи-л кол инженер кажан-даа

ган. Мында киж кайгаар чүве чок. Ол бөдүүн, биче сеткилдиг болгаш бедик албан-дужаалдарга олу-руксавас, аңаа чүгле ээр-дагыр, төнчү чок шөйлүп чоруп каан оруктар-ла херек турган. «Ам безин, автооруктуң кол инже-нери апаргаш, бедик ду-жаалдыг дарга менден үнмес болгаш кол инже-нерден өрү көдүрүлбес мен. Кадыг шывыг-биле шыптыг орукка ажил-дап, ону эдерип чорааны дээр. Кажан херек үеде автогрейдерге олуруп алыр мен, азы кайда экс-каватор турар-дыр, ону башкарганым дээр» — дээр киж болду.

«Чүге оруктарга ынак силер?» — дээн айтырыг-га, ол мындыг хары берди: «Ол эрге-жок чугула мээң быжыг бүзүрелим-дир. Ол чокта чүү-даа ажилдавас, заводтар, машиналар болгаш парохоттар-даа. Айттыг-даа кижиге дөмей-ле дески орук херек». Шынап-ла, мергежилинге бердингени чугаазындан-на билдингир. «Енисей» М-54» автоорукта ол даш бүрүзүн, хараган бүрүзүн билер. Ийи дөмей орук турбас. «Ийи дөмей бажыңны тудуп ап болур силер. Ын-чалза-даа кажан-даа ийи дөмейлешкек хевирниң оруктары туттунмас. Чүге дээрге ооң негелдези кезээде аңгы болгаш өскээр кылдымас».

Ам орук тудуунуң кидин түлүк үези, а кышкы үеде кандыгыл дээрге, «Соокта-даа кылып болур. Саян дааның бедик шыпшында орукту тудуп турдувус. Ба-гай кылдымсаан, аңаа улуг хыналданы чоруткан. Орукту тодараттыг тем-пературага (изиг, соок) кылып, кыжын орукту кылбас деп кым-даа чугаалап шыдавас. Орукчулар кажан-даа ажил чок орбас» — дей-дир.

Сергей Квашин бодунуң ажилыг чоргаарланыр болду. «Бир эвес мен бодумнуң мергежилимге ынак эвес тур-ган болзумза, шагда-ла моон чоруй баар ийик мен. Шуут-ла өске ажилче чоруй баар арга турган азы сайгарлыкчы боор, ам орукта ажилдап тур мен...» деп чу-гаазын баштап аян-биле доозуп кагды.

Шынап-ла, Сергей Иванович орук-тарга бодунуң чүрээндан бердинген, бүгү чуртталгазында олар ооң ынакшы-лы бооп арткан.

Анисья ТЮЛЮШ.

Авторнуң тырттырган чурук-тары.

Кожууннарда медээлер

Улусчу ырлар көрүлдөзү

Барыын-Хемчик кожуунга республика чер-гелиг «Аа-шуу, декей-оо!» деп хоочуннар ара-зынга улусчу ырлар конкурсу болуп эрткен.

Бистиң кожуундан уран-талантылыг, ат-алдарлыг өг-бүлө Чечек, Андрей Өпейлерниң өг-бүлөзи Гран-при шаңналын бүзүрелди-биле чаалап алганы өөрүнчүг. Езу-чаңчылдар чылы чарлаттыганы-биле бо чылын улусчу ырлар көрүлдөзүгө киржикчилер хөй болган. Кожуун болгаш республика чергелиг көрүлдөлерниң каш дакпыр тиелекчилери, Өпейлерниң өг-бүлөзи шилчип чоруур кубокту чаалап алганы-биле келир чылын улусчу ырлар мөөрейи Бай-Тайга кожуунга болур.

Субурган «Бойду сады»

Бай-Тайга кожуунда «Бойду сады» субур-ганын тургускандан бээр 10 чыл болган. Ыдыктыг субурганың төөгүзү солун болгаш онзагай.

2005 чылдың ноябрь 22-де ажыдышкынын кылган. Сентябрь айда субурган тудар чериниң болгаш чер-чурттуң, оран-тандының эзлеринден дилеп, «Бумба» салышкынын чоруткан. Ол үеде кожуун чагыргазының даргазы Дугар-оол Шо-жал-Даржаевич Хертек, оралакчылар Чимисмаа Күнзеновна Кашлык-оол, Светлана Иргитовна Самбий-оол, аныктар даргазы Надежда Биин-ооловна Таргын чонну хаара тудуп, кызымаккай ажилдаан. Субурганың тудуун уштап-баштап, улуг-бичии чонга чагыг-йөрээлди кылып, езу-чаңчылдарны өөредип турган Тываның Камбы лама эргелелиниң лама-башкызы Сандык Буян башкы удуртуп эгелээн. Чурук-каасталгаларын болгаш хевирин Тээлиниң №13 училищезиниң башкылары, сургуулдары база Х.К.Тойбу-Хаа аттыг уран чүүл школазының өөреникчилери, башкылары сиилбээн. Ажык дээр адаанда ту-рар субурганың үрелиишкини болу бээрге бодунуң биче сеткили-биле чаартып дузалаар сайгарлыкчы Салчак Кировович Чамбий-оол, боду кончуг ажилга ынак, чүдүкчү, деткичи. Оон аңгыда чүзүн-баазын чечектерни тарып, арыг-силиин кезээде хайгаарап турар чүдүкчү, бай-тайгажыларның хүндүткелин чаалап алган хөй-ниитичи Зоя Балгановна Хомушуну дем-деглевес аргам чок. Тываның база бир чараш, ыдыктыг субурганы «Бойду сады» ооң тургустун-ганынга улуг үлүг-хуузу кирип келген удуртук-чулар Айлаңмаа Арбычыгаевна Күнзүк, Чап Шырапович Донгак, Артур Семис-оолович Ады-оол база чурттакчы чон бүрүнү-биле деткээн.

Шеңне КУУЖААН.

Тээли суур.

Башкылар диктант бижээн

ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамы-зының Елена Хардинова удурткан ажилчин бөлүү Эрзин кожуунче сургакчылап чораш, Тываның Совет Эвилелиниң составыг кир-гениндан бээр 71 чыл оюнга тураскааттыг элээн каш хемчеглерни аңаа чоруткан.

Тыва Республикада орус дылга кол күрүне инспектору Е.В.Хардинова Эрзин ортумах школазының 9-11 класстарының өөреникчилеринге хостуг чугаалажылганың тематиктиг кичээлдерин эрттирген. Доозукчулардан Тываның төөгүзүгө хамаарышкан айтыргыларны салырга, будалып-даа тургулааннар.

Дараазында бир чоруткан солун ажилы — шко-ла башкыларыг орус дыл кырында диктантыны бижиткени. Елена Викторовна баштай мастер-классты эрттирген, чүгле ооң соонда диктант бижиткен. Улуг башкыларының диктант бижип ту-рарын өөреникчилери аттыг сонургап көргеннар. Школачылардан-даа дээрдегес: катап-катап айтыртынып, артынче көрүп, кожалары-биле сүмележи, бүдүү СМС-тежи безин олурганнар.

«Улусчу диктант» деп акцияның чугулазын демдеглевес аргажок: башкының өөреникчизинге берип турар билигери башкы кижиниң эртем-билииниң деңгелиндан кончуг хамааржыр. Орус дыл акциязы школа бүрүзүгө уламчылаар, башкы бүрүзү парта артыг олурупкаш, диктант бижир. Чүге дизе орус дыл школага шупту эр-темнерни өөренириниң үндезини болуп турар.

Бистиң корр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Тываның күрүне университетиниң тургустунганындан бээр 20 чыл болганы-би-ле өөредилге ажилдакчыларын Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Бедик мергежилдиг кадрларны белеткээр болгаш өөредилге талазы-биле хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы бо Россияның болгаш Тываның демнежилгезиниң база ызыл хоорайның үндөзилеп тургустунганының 100 чы-лыг алдар болдурган Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле шаңнаары болза:

Лилия Кыргысовна АРАКЧААНЫ — биология эртемнериниң кандидаты, экология болгаш зоология кафедрасының профессору;

Тамара Будегечиевна БУДЕГЕЧИЕВАНЫ — филосо-фия эртемнериниң кандидаты, философия кафедрасының доцентизи;

Зоя Юрьевна ДОРЖУНУ — төөгү эртемнериниң доктору, ада-чурт төөгүзү кафедраның эргелекчизи;

Валентина Александровна ЗАБЕЛИНАНЫ — төөгү эртемнериниң кандидаты, ада-чурт төөгүзү кафедраның доцентизи;

Лилия Семеновна ЗОРИНАНЫ — философия кафедрасының доцентизи;

Маадыр Алдын-Херелович ОНДАРНЫ — фи-зика кафедрасының доцентизи, физика-математика эртемнериниң кандидаты;

Николай Алдын-оолович ОНДАРНЫ — юридиктиг эртемнериниң доктору, күрүне садып алышкыны болгаш капитал тудуг талазы-биле проректор;

Чечекмаа Түлүш-ооловна САГДЫНЫ — биология эртемнериниң доктору, педагогика болгаш школа база эге өөредилге методиказы кафедрасының профессору;

Долума Дмитриевна САРБААНЫ — биология эртемнериниң кандидаты, ниити биология кафедрасының доцентизи.

Тыва Республиканың Баштыгы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2015 чылдың октябрь 134
№190

ТӨРЭЭН ЧЕРИНИҢ ТӨЛЕПТИГ ОГЛУ

**Төрээн Тывам, төрөл чонум ханы чаңгыс
Төөгүзүндөн төрөл-бөлүк, хини тудуш.
Ынчалза-даа Мөңгүн-Тайгам арбын чону,
Ынакшылым, чүрээм согуу, ырым болган.**

Төрээн Тывазын, төрөл чонун, өскөн-төрээн черин-чуртун алган-йөрээп, алдаржыдып ырылаан алдар-аттыг, салым-чаяанныг кижилер Мөңгүн-Тайга кожундан эвээш эвес үнгөн. Баштайгы тыва композиторларның бирээзи, ыраажы Саая Бүрбээ, сурагыч чурукчу, Тываның Чурукчулар эвилелиниң даргазы чораан Сарыг-оол Саая, Тывада ат-сураа алдаржып алган композитор Базыр-оол Чүлдүм-Сүрүн, катаптаттынмас чечен-мерген сестерниң автору, шүлүкчү Молдурга Салчак, шүлүкчү-педагог Майнак Саая, бойдустан чаяаттыган боосталыг, даг каргыраазын кайгамчык чараш ырлап чораан Тываның улустуң хөөмейжизи Севек Алдын-оол олар бо хүннерде бистиң аравыста чок-даа болза, оларның тургузуп каан чогаалдары, ырылары, шүлүктери, күүселделери бистиң салгалдарывыска дириг төөгү болуп, кезээ мөңгөде артар.

Мөңгүн-Тайга кожунунуң Каргы сумузунуң Төжектиг-Өдек деп черге бөдүүн араттың өгбүлезинге 1950 чылдың майда Калбак-оол Сотпаевич Салчак хөй оолдар, кыстарның ортуну бооп төрүттүнгөн. Калбак-оол Салчак школачы чылдарында хөгжүм уран чүүлге салымнын көргүзүп эгелээн. 1966-67 чылдарда Бай-Тайга кожунунуң Бай-Тал ортумак школазынга 9-10 класстарга өөренип тургаш, ол школаның музыка уран чүүл башкызы А.Анай-оолдун удуртулгасы-биле школаның класстар аразына уран чүүл көрүлдесин органиастаарына идекпейлиг киржип, школаның дирекциязындан каш удаа шаңнал-макталдарны ап чораан. Ол чылдарда Бай-Тайга кожунунуң школалар аразына уран чүүл көрүлдесинге Бай-Тал школазы тиилекчи болуп, шаңналдыг черлерге үнүп турганына бодунуң кириген үлүг-хуузу бар болганын ол сактып чоруур.

Культура, уран чүүлдүн профессионал ажилдакчызы болурунун эге базамын школа дооскан дарый төрээн кожунунуң ыраккы булуңу Мөген-Бүрөн сумузунуң көдээ клубун эргелекчилеп эгелээни болур. Клубка бир чыл ажыг ажилдап чорда, ону шериг албаны эрттирери-биле келдире берген. Шериг хүлээлгезин (1969-1971 чылдар) ынчангы Герман Демократтыг Республиканың (ГДР) девискээринге турган Совет Армияның шериг кезээнге эрттирген.

Салым-чаяанныг хөгжүмчү 1971 чылда Кызылдың уран чүүл училищезинге өөренип киргеш, ол училищени кончуг эки өөредилге-биле дооскан. Уран чүүлге салымныг, эки өөредилгези дээш Тываның Культура яамызы тускай диплом-биле шаңнааш, дээди өөредилге черинче шылгалда дужаавайн кирер эргениң

шынзылгазын тывыскан. Училищени дооскаш, чедип алган тускай мергежили — орус улустуң хөгжүм херексели. Ооң-биле чергелештир күрүнениң Чөөн-Сибирьде культура институтун бот-өөредилге-биле дооскан, тускай эртеми — «культура-чырыдышкын ажылы».

Тускай эртемниг хөгжүмчү, келир үениң композитору 1976 чылдан эгелеп Мугур-Аксының уран чүүл школазынга хөгжүм башкылап, Культура бажыңына

чылдың эгезинде чүгле ийи кижини ойнап турганы дузт-биле эгелээн. Ынчан кончуг аныяк хөгжүмчүлөр Калбак-оол Салчак (баян), Владимир Шугуур (кларнет) олар орус, тыва ырларның үделгезин күүседип турганнар. Ылаңгыя «Я встретил вас» деп орус романсты кайгамчык чараш ойнаар турганнар. Ховар дээн, бойдустан чаяаттыган талантылыг хөгжүмчү Владимир Шугуур ол үеде кларнетке ойнаар талазы-биле Тывага ховар дээн кижилерниң бирээзи бооп үнеледип чораанын утпайн чоруур бис.

Чоорту дузтке бас биле барабан немешкен, дөрт кижини составтыг кuartет тургустунган.

кожуунуң «Орус улустуң хөгжүм оркестри» деп бедик үнелелди база «Улусчу коллектив» деп хүндүлүг атты чаалап алган.

Коллектив боттарының уран талантызын республиканың барык дыка хөй кожуннарына, күш-ажылчы коллективтеринге, өөредилге албан черлеринге болгаш Моол Арат Республиканың 4 сумуларына көргүзүп, бараан болуп четкенер.

Хөгжүмчү, композитор Калбак-оол Салчак үндезилеп тургускаш, удуртуп келгенинден аңгыда, оркестрнин репертуарын (аранжировка, инструментовка) колдуунда боду бижип тургузуп турган. Ниитизи-биле

аялга ховар-ла боор.

Хаяалыг хүн өртем дегбээ

Хайым-иштиг амыд турар

Хайыралыг авам чаяап кагбаан

Хамааты бооп чорт чурттаар шаам

Бо ырыны таалаңчы үннүг ыраажы, Тыва публиканың культура алдарлыг ажилдакчызы Хунан-Караның күүсеткен Тыва радио-телевидение дын фондузунда шыгжа чыдар. Очур Дандар-сөзүңге чогаатканы «Чыжып чоруулу бе?» деп ыр мөңгүн-тайгажыларны ырызы эвес, республика төрээн, ылаңгыя аныяк часкы бойдус одунгуже лажып ырлажыр ырызы болуп.

Чүгле шак ол өйүнү

Чүрээвисти ыяк бил

Часкы бойдус одуну

Чагаалажып чоруул

Композитор Калб

Салчактың сорулгазы Уругларның уран чүүлларына чурук кааста репертуар номну, «Төр-рим, төрөл чонум алг мен» деп Мөңгүн-Тайга композиторларының ычындзын, орус улустуң оркестринге бижээн чыы база бодунуң чогаатканы лар номун үндүрери. Салдыган сорулга күүс дээрзинге бүзүрээр би-бак-оол Салчак — беш кыстың адазы, оларны дээди эртемниг, ийизитус тумак эртемниг, республи аңгы-аңгы кожунна төлептиг ажилдап, чурчуурлар. Уругларынызы — тускай ортумак эрэмчи сестразы, 30 ажы ажилдаан күш-ажылдың ну, хөй шаңнал-мактал эдилекчизи.

Калбак-оол Салчак ниити ажылының идек киржикчизи. Күрүне а дакчыларының профэдер чөвүлелиниң президе кижигүнүңе соңгудуп, кура, уран чүүл болгаш секторун удуртуп чор Кожунуң Шыдыраа федерациязын он ажыг чыл уд келген. Шыдыраага кож 10 дакпыр чемпиону. Кура, уран чүүл хөгжүлдө кириген үлүг-хуузуң үнө шаңнал-макталдары Россия Федерациязы культураның профэвиле чөвүлелиниң, комсомол обкомунуң, республика Чырыдышкын яамызын Культура яамызының гаш Тываның Композитор эвилелиниң хүндүлүг бидери, дипломнары база Ч шаңналы «Россия биле Тыва демнежилгезиниң 100 чы медалы-биле шаңнаткан». Республиканың культуразы алдарлыг ажилдакчызы дүлүг аттың эдилекчизи.

Хирлиг-оол КОН

совет болгаш ажил-органнарының хооч

Мөңгүн-Тайга кожуну Чурукту хуу архив

методистеп, культура, уран чүүлге 50 ажыг чыл бараан болуп чоруур. Ам бо хүнде композитор Калбак-оол Салчак чүгле ыры-хөгжүм башкылап 34 чыл ажилдаан, ооң иштинде Мугур-Аксының уран чүүл школазынга үндезилеп тургустунганындан эгелээш 30 чыл иштинде башкылап, директорлап ажилдааш кириген үлүг-хуузу канчаар-даа аажок улуг. Ылаңгыя кол сорулга келир үениң хөгжүмчүлөрүн, уран чүүлге салым-чаяанныг кадрларны белеткээри болур. Ол сорулга чедишкенин боттары турарын бистер бо хүннерде караавыс-биле көрүп, кулаавыс-биле дыңнап чор бис. Ол школаның доозукчулары кожунуң болгаш республиканың культура албан черлеринде чедишкенин ажилдап чоруурлар. «Хол изин, бут изи чандыр баспас» дээриле шын, оглу Салчак Саая дээди эртемниг профессионал хөгжүмчү, Тываның Чазааның чанында үрер-хөгжүм оркестринде артист-администратор.

Орус улустуң хөгжүм херекселдериниң Мөңгүн-Тайгада оркестриниң бо чылын октябрь айда тургустунганындан бээр 30 чыл оюн база ооң үндезилекчизи болгаш удуртукчузу Калбак-оол Салчактың 65 харлаан юбилейин уран чүүл школазы демдеглээринге белеткенип турар. Оркестрнин тургустунганы төөгүлүг болгаш солун. Ол 1970 чылдарның төнчүзүндө, 1980

Удаваанда ук школаны орус улустуң хөгжүм херекселдер-биле долу дерээн соонда, баштай «Ансамбль», ооң соонда хөй кижини составтыг бүрүн четчетелтинген улуг оркестр тургустунган.

Мугур-Аксының уран чүүл школазын орус улустуң хөгжүм херекселдериниң оркестри кожунга, республикага, харын-даа республикадан дашкаар диңмилеп эгелээн. Үжөн чылдың нүүрүн көрүп турар бо оркестрнин, ында ойнап турар артист-хөгжүмчүлөрүн чедип алган чедишкенин маңаа шуптузун бижип демдеглээри болдунмас. Ооң кожун, республика чергелиг улуг шаңнал-макталдарны каш удаа чаалап алганын демдеглээри чугула. Республика чергелиг «Тыва — бистиң өргээвис» фестивалдың каш дакпыр лауреады, дипломантызы. Республика чергелиг хөгжүм оркестрлериниң конкурстарына 2 удаа ийиги черни ап, бедик шаңналдарны алган. Бир онзагай солун чүве Кызыл кожунга болуп эрткен республика чергелиг «Хербистин аялгалары» конкурска киришкеш, оркестр бедик үнелелди ап, 3 тонна капуста, 1 тонна картофель-биле шаңнаткан. Кожунуң культура, уран чүүлүңге оркестрнин, ол коллективтин кириген үлүг-хуузу канчаар-даа аажок улуг, чон ону бедии-биле үнелеп чоруур. Ынчангаш оркестр Мөңгүн-Тайга

500 ажыг чогаалдар бар, ында ырылар, хөгжүмге чогаадылар, танцы үделгелери дээш, оон-даа ыңай. Ол оркестрнин тургустунганындан бээр бо хүннерге чедир ажилдап чоруур салым-чаяанныг, бедик мергежилдиг музыкантылар, хөгжүм ойнакчылары хөй. Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы Анай-Хаак Иргит, Олег Хөлэээн, Чимис Созур-оол, Шолбана Кара-оол олар оркестрнин кол өзөз болуп чоруурлар.

Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы, «Мергежилиниң тергенини» конкурстун ийи дакпыр тиилекчизи, «Улус өөредилгезиниң тергенини», композитор, аранжировщик, хөгжүмчү Калбак-оол Салчак хөй санныг ырларның автору, үстүндө демдеглээнивис ырыларга, хөгжүм чогаадыларына, танцы үделгелеринге оркестр үделгезин таарыштыр тургускан болгаш ам-даа ажилдап чоруур. Бичии уругларга болгаш уран чүүл школаларына таарыштыр тургускан «Аныяк хөгжүмчү» база «Кожанар» тыва улустуң аялгаларына үндезилээш тургускан хөгжүмчү чогаал (орус улустуң хөгжүм херекселдеринге ойнаар) парлалгаже үнеринге белең.

Мөңгүн-Тайга чурттуг шүлүкчү Галина Мунзуктуң сөзүңге чогаатканы «Авамга» деп ыры авага тураскааткан ындыг чараш сөс, сагыш-сеткилге дээптер

ЧАРЫЛБАЗЫМ ХООЧУННАР

«Шын-90»

Шуптувустун

ынак солунувус

«Шын» солуну 2-3 класс тургаш-ла, кырган-ачам, кырган-авамга номчуп берип турар апарган мен. Эки сактыр чүүлүм — солунда «молдурга» деп бижип каан боорга, кырган-авамны «болдурга» дивес, «молдурга» дээр чүве-дир деп сургаарымга, оларым каттыржып, «башкы» деп баштактанып, мээң келир үемни хевирлээн чадавас.

Бистиң ачавыс Шупту Донгак-ович Доспан «Шын», «Улуг-Хем» солуннарның идепкейлиг бижикчи чораан. Алыс бодунун эртеми — бухгалтер, совхозтун экономикаын кончуг эки билир болгаш, чүгле медээлер-биле кызыгаарлаттынмай, аналитиктиг материалдарны база бижир турган. Ававыс база кончуг идепкейлиг кижилерниң бирээзи. Депутатка соңгуткан, херэз-женнер чөвүлелинге ажилдаан, черле солун чокта шыдавас кижилерниң бирээзи. 77 харлап-каш безин карак шили чокка солун номчуп олурар.

Мен, өг-бүлөм, уруг-дарыым база «Шын» солунун номчукчулары бис. Ылаңгыя меңээ, чай чок, үргүлчү литература-биле ажилдап чоруур кижиге «Шын» солун байлак материалды берип турар. Корреспондентилер Галина Маснык-оол, Надежда Эргеп, Айлаң Даржаа болгаш өскелерниң-даа эртем-тайыл-бырлыг, аналитиктиг, анаа-даа материалдарын номчааш, хөй чүүлдерни билип, сайгарып олурар бис.

Ылаңгыя делегейде арага ижер чаңчыл чок чоннар дугайын номчааш, бистиң, тываларның база эрткен үевис ындыг чораан болгай, шажынче канчап эглип турар-дыр бис, ол чаңчылывысче эглип келир арга болза деп бодап олар-дыр мен.

Сөөлгү үеде арагалаашкынның дөзү быжыгып, ылаңгыя аныяк-өскөн ынаар сундугуп турары көскү апарган. Суурларда арагалаашкын-биле демисел чок. Солун-сеткүүлде чырыдып турар материалдарны езулуг номчуур ужурлуг кижилер номчувайн турар. Ажыл чоктарның учедунда турарларның (ол аныяктар деп чүве билдингир) пособиеси солун чагыдарына чедишпес. Бир эвес номчулуга сундулуг болурун өг-бүлезинге хевирлевес болза, ада-иези солун, ном номчувайн турар болза, уругларга номчуттунар чаңчыл кайын тыптырыл. А номчуттунмас уругнуң, ада-иениң делегейге көрүүшкүнү кызы, эртем чедип алырда шаптараазыннарга таваржыр.

Чазак Даргазы Ш.В. Кара-оолдун идип үндүргени «Өг-бүлө бүрүзүңе — дээди эртемниг уруг» деп төлөвилелин деткир мен. Ону боттандырар бир арга — чурттакчы чоннуң ортузунга кижизидилге ажылын күштелдирери, ада-иениң ниити культуразын, амыдыралче көрүүшкүнүн делгемчидери. Маңаа 90 харлаза-даа, демир-үжүнүн бажы хыралбаан «Шын» солун, тус чер депутаттары, чагырга даргалары улуг рольду ойнаар ужурлуг.

Анна ЧЫМЫЫЖЫК,
башкы.

Чеду-Хөл кожуун, Ак-Тал суур.

хевирлиг одуруглар-биле доозуп каайн.

Үзүктел чок халчыл турар

Үжен дугаар «Газель» бар.

Төнчүзүнде доктаамынга

Дегеревис дүжүп каар бис.

ТКУ-дан чөпшээрер каан

Өөредилге өрээлдери

Өөрүм-биле чыгып алгаш,

Шыдыраалаар черивис ол.

Сөлгү багай сөспө бодум

Элеңейнип калгып чорааш,

Эштеримни мурнай кээр мен.

Колдуунда-ла он бир шакта

Хоочуннар ойнай бээрлер

Ончалажып турувуста,

Озалдап-даа кээрлери бар.

Мени уткаш, амырай бээр

Менээрени бээрлерни

Чамдык өйде кыңчыктырбайн,

Чалданыш чок уткулаар мен.

Олар чогум кымнар деп че?

Ондар Алдын-оол, Ооржак Эрес,

Билири хөй чулчулаашпай

Мижит суглар эвейикпе.

Тарраш диртип шолалаткан

Дардаш дунмай таваржырга,

Баш удур дугурушканзыг,

Даады-ла хайымнаар бис.

Мээң-биле Дүрген-оол Оюн

Медээжок-ла кызып салыр.

Удупканда, хөлчөк өөрүүр,

Уругларзыг чаңыг чээн ол.

Улуг-оолга душканымда,

Уттуруп-даа турар-ла мен.

Комбинастааш, ойнай бээрге,

Кошкак чери ында хугбай.

Кадыгланыр боданганда,

Кара-оол Оюн кажар оптуг.

Халдаарындан арай сестир,

Камгаланып көжер акый.

— Даңзы ашак утту-ла! — деп,

Баштактанып олургулаар

Ондар Гриша сала бээрге,

Ондактыг-ла, сараалыг-ла.

Теоретиктиг билиглерин

Чөпсегленгеш, шенеп чоруур

Ойдуң Саша дунмавыстың

Оюннары онзаланчак.

Чайын, кыжын, кандыг-даа өйде

Чалгаа чазып ойнап чоруур

«Чарашпайлар» — кырганнарым,

Чарылбазым өңүктөрим.

Даңзы САЛЧАК.

Кызыл хоорай.

«СЕРЕБРЯНКА» СЕКПЕР-ЛЕ-ДИР

Болат-оол уруу Аянаны

Бодап, сактып артар боор мен.

Назы-хары улгатса-даа,

Ажылдаары шынчы, сергек.

Хары угда алды эмнээшкенин

Катай хаара эмнеп кааптар.

Сеткилимниң ханызындан

Семеновнага четтирдим.

Охраник оолдар шупту

Олут орбас харысалгалыг.

Амыр-дыжывыс камгалап турар

Авазының оолдары-дыр.

Санаторийниң арыг-силиин тудуп турар

эвилең-эзгидек, эрес, кежээ санитар кыстар: Ли-

лия Көгеловна, Зайна Аңгы-ооловна, Чодураа

Очур-ооловна, Сентябрина Төлөевна. Тотту-

рукчу, чемгерикчи повар кыстар: Айдың Сундуй,

Зоя Ооржак, Чойганмаа Чанзы. Оларның кыл-

ган чеми хоолулуг, амданныг, чаагай.

Аал-оран, өг-бүлөнерни,

Аас-кежи ойбас болзун.

«Серебрянка» курортунда

Солуттунмас улуг эмчи

Борис уруу Альбинага

Боодал чечээм сунар дээн мен.

Эмчивистиң удуртканы

Эки ажылдыг коллективи

Эчизинде тура-соруу

Эки атка чедер болзун!

Светлана Киим-ооловна

Шиитпирлиг, негелделиг,

Сыкыртырга холу чымчак

Шынап черле онза эмчи.

Кардиолог, терапевт, ортопедке,

Кайгамчыктыг аас-кежикти

Каткы-хөглүг чурттаганы күзедивис.

Хоорай-биле кожа черде

Кончуг онза профилакторий.

«Серебрянкага» дыштанырга,

Секпер-ле-дир, сериин-даа-дыр.

Ужуртувус турар чери

Ажыл кыдыы агаарлыг-даа.

Ырлап чыдар кара сулуг,

Ыраажы хемге дөмейлешкек.

Чечек-чимис холуй үнген

Секерликте курорт болгай.

Хоорайның хоочуннар чөвүлели ТР-ниң

ажыл болгаш социал политика яамызының

аппараты-биле күш-ажылдың хоо-

нарын, ат-алдарлыг башкыларын, мал

алының тергилерин, ажыл-иштиң мурнак-

тарын «Серебрянка» санаторийинче дышта-

ны-биле үдээн.

Дыштанылгавыс таныжылга кежээинден

тээн. Аңаа санаторийниң шупту ажылдакчы-

ны-биле чоок билчип алдывыс. Аңгы-аңгы ко-

нардан келген активчилер солун концертин

а бараалгаткан. Санаторийниң улуг эмчизи

Альбина Борисовна Ондар, ийги каъттың

аппарат эмчизи — Салимаа Сергеевна, кар-

диолог — Сайлык Сергеевна, ортопед — Орлан

Андреевич, эмчи ажылдакчылары — Болат

Андреевич, Светлана Киим-ооловна.

Ажыл-аржыым нугуп эмнээр

Айдаш, Орлан эмчилерим.

Сеткилимниң ханызындан

Четтиргеним илереттим.

Медбрат Болат Биче-оолович

Мергежилдинге бердинген-дир.

Капельница салып кааштың,

Каш-даа катап хайгаарап көөр.

«Жемчужная» ванназынга

Илдиң чокка эмнеп, чинчээр

Монгуш уруу Достанмааны,

ЧАЗЫП БОЛБАС МЕРГЕЖИЛДИҢ КИЖИЗИ

Октябрь 19-та Россияның Истелге комитетинин органнарының криминалисти бо албанның тургустунганын-дан бээр чылдаанын демдегеп турган.

Криминалист албанының тургустунганының төөгүзү ыраккы 1954 чылдарда ССРЭ-ниң Чиңгине прокурорунун Айтышкыны-биле чуртка прокурор-криминалисттерниң албан-дужаалдарын доктаадып, криминалисттерниң кабинеттерин тургусканы-биле эгелзэн.

Прокурор-криминалист албан-дужаалга мергежилниң-даа, мөзү-шынарының-даа талазы-биле онза мөзү-шынарларлыг кижилерни шилип алыр турган.

Бөгүн бистиң аалчывыс Тываның хоочун криминалисти Евгений Сергештэзович Серен.

— Евгений Сергештэзович, ажыл-ишчи намдарыңарның дугайында номчукчуларга таныштырып көрүңерем.

— 1992 чылдың май 14-те Барыын-Хемчик кожуунга прокурорунуң дузалакчызы кылдыр стажировкалап эгеледим. А ол-ла чылын октябрьда прокуратураның улуг истекчизи ажылче шилчээн мен. 1994 чылдың июль айда Бай-Тайга кожуунунуң прокурору, 1999 чылда Кызыл кожуунунуң прокурору, 2005 чылда Тыва Республиканың прокурорунуң кеземче херээнн күүселдезинде хоойлуну сагып турарын хайгаараарының талазы-биле дузалакчызы кылдыр томуйлаткаш, 2007 чылда истелге эргелелинге криминалистика килдизинче шилчээш, 2012 чылда пенсияже үнген мен.

— Силер ышкак ажылгыр кижикайын ажыл чок олуруп шыдаар. Дыштанылгага үр олурдуңар бе?

— Чок, бир чыл ажыг олурдум. 2013 чылдан РФ-тиң Истелге комитетинин истелге эргелелиниң криминалистер килдизинге прокурор-криминалист албан-дужаалга ажылдай бердим. Дораан-на хоочуннар чөвүлелиниң даргазы хей-ниити ажылынга база томуйлаттым.

— Евгений Сергештэзович, криминалист истекчи деп чүү албан-дужаал чүвөл, ооң истекчиден ылгалы кандыг болуп чүвөл?

— Криминалист албанның тургустунганындан бээр бежен чыл эрткен-даа бол, ооң ажылының кол ужур-утказы өскерилбээн: дүн-хүн-даа, байырлалдар, дыштаныр хуннер-даа дивейн, кем-херек болган черге хаттыг-чаастыгда-даа,

чыварлыг кыжын-даа четкеш, мурнунга салган сорулгалары күүседир. Сөөлүндө барып судче кириген буруудадышкынарны бадыткаанының кайы хире күштүү олардан дорт хамааржыр.

Өлүрүшкүн болган дижек. Херек болган черге истелгениң оперативтиг бөлүү үнүптер, аңаа истекчи, истелге килдизинин удуртукчузу, оперативтиг ажылдакчылар болгаш эксперттер кирген турар. Ол-ла бөлүкче криминалист истекчи база кирер. Ооң шиитпирлээр айтыры херек болган черни шын болгаш шынарлыг кылдыр шинчилеп көөрүн организаастаары. Ону чорударының методиказын истекчиге, удуртукчуга айтыр. Криминалист кандыг чүүлдерни алырының чугулазын, ында кем-херек үүлгедиглеринин истерин балалбас кылдыр канчаар алырын тодарадыр. Оон ол кеземче херээнн талазы-биле бадыткалдарны шын болгаш быжыг кылдыр чорударын организаастаар. Бо чаада криминалист бодунга организаастыг ажылдарны хүлээнип алыр. Истекчи кеземче херээнн истелгезин чорудар болза, а криминалистин ажылы буруудадырының бадыткалын тодарадыры болгаш быжыглаары. Азы бурууну бадыткап турар үндезиннерни хевирлээр азы шынзыткан барымдааларны бадыткаар чүүлдерни тывар болгаш быжыглаар.

Буруулуг кижини кеземче херээнге онаарда, ооң буруузу тодаргай шынзыткан, суд үзүндө бадыткалтанган болуру чугула. А оларны чүгле истелгениң эге чадазында шын организаастаан түңнелинде чедип ап болур.

— Криминалист истекчинин ажы-

лында кандыг-кандыг бергелер туруп турары?

— Мен бодаарымга, эң берге чүүл — бо ажылдың дыш чок шүүттүүн шыдажып эртери. Криминалист истекчилеринин ажыл хүнү кажан-даа эгелеп, дооступ болур болгаш дыш чок. Хуу амыдыралының дугайында чугаалаан-даа херээ чок. Өг-бүлезинге барык үе артпас. Өг-бүлө байырлалдары, дыштаныр хуннерни утуптар апаар. Чүге дээрге, дем демдегледим, олар боттары херек болган черге чедер, истелге ажылдарын организаастаар ужурулуг. Республиканың кайы-даа булунунче, каш-даа шакта, кандыг-даа агаар-бойдус үзүндө чоруурунга белен турар.

Чыл келген тудум, өлүрүшкүннерни үүлгеткен хевирлери болгаш онза аар херектерни кылып турары дерзиленип, ис будаар аргалары үениң аайы-биле база сайзырап бар чыдар. Кем-херекти истээр, буруулуг кижини харысалгага онаары дыка берге. А истекчилер, эң ылаңгыя криминалистер, кем-херек үүлгедигчилеринин базымнарын баш удур санап билир, а ол билин бедидип, боттарының угаан-медерелин доктаамал сайзырадыр ужурулуг. Чүгле сайзырадыр эвес, а бодунуң дуржулгазын дамчыдары база.

— Криминалист истекчи кандыг болуп ужурулуг?

— Криминалист истекчи адаа чиик, шалыпкын, шыдамык, ажылгыр, чугаакыр болгаш езу-чурмунуг болуп ужурулуг. Оон аңгыда, бо ажыл чогаадыкчы болурун база негээр. Майык езугаар боданырын кем-херек истелгезинге шуут болдурбас.

Мээң дуржулгамда мындыг таварылга бар. Республиканың бир-ле кожуунунга өлүрүшкүн херээн үр үениң иштинде тодарадып шыдаваан турган. Кеземче херээнн материалдарын номчуп орташ, истекчи-даа, оперативтиг ажылдакчылар-даа чаңгыс аай чүүлге алыскаш, ооң аайы-биле ажылы турупкан болган. Херечилерниң өчүктөрүн номчуп, оларны бот-боттарынга дүүштүрүп орташ, бир херечинин өчүүндө карышкактар барын эскерип кагдым. Катап байысаарга, херечи бодунуң өчүүнге будалып эгелзэн. Ханы сайгарылга, шыдамык чорук, кижилерниң психологиязын эки билирим ол херекти доозарынга дузалаан.

— Кандыг херекти силер эки сактып артып калган силер, чүге?

— 1990 чылдарда Бай-Тайга кожуунунуң

прокурорунга турумда, Бай-Тал өг-бүлени өлүргени сагыжым. Өске хуннерден ылгалбас ана хунде, хундус боттарының чур бажыңга улгады берген херэ биле ооң уруунуң хей бижек бай мөчүлери тывылган. Аныяк херэ сайгарлыкчылап турганын ки алгаш, ажык-кончаа бодааш, өг даап бодаан бис. Бажыңның де шинчилеп тургаш, чунар-бажылыг оолдуң мөчүзүн база тып Оол идик-хептиг, харын-даа сумказын ооргазында чүктел а взэр, а мага-бодунда дыка хей истер, эң ылаңгыя ооргазын ол дерзии чорук хөлзедипкен үзүндө тодарааны болза, ав кырган-авазын өлүрүп турда, о дан чедип келген. Истелге ажы неделя хире үргүлчүлзэн: Ба барык шупту чурттакчыларын ба Чүгле киноларда кылган херээ өчүп бээр, а херек кырында ы ылча хей кижилерниң өчүүнд херек медээни шүүрөп тып алы ле. Бис өчүктөрни дүүштүрүп шүүрөп, боттарывыстың көрүүш таарыштырып тургаш, кем-херекчилеринин баштаңчызынга хензиг удазынны тып алдывыс карышкак өчүкке катап-катап оралдажып тургаш, шынны тодар. Өлүрүшкүннү баш удур планна үүлгеткен болду.

— Евгений Сергештэзович, криминалист истекчилерге чүү силер?

— Хүндүлүг коллегалар, ажылыңар улуг угаанны, мөөң күштү, харысалганы, езу-чурлурун негээр. Силерниң ажыл шынап-ла, онзагай. Бир дугаар каракка илдикпес чүүл кем-херарадырынга дузалаар хензи болуп болур. Криминалистин ажы нарын бергезин силер төлөп хүлээп ап турар силер, чүге дээр бодуңарның мергежилицерни профессионалдары-дыр сил сеткилимниң ханызындан силе фессионалчы чедишкиннерни кадыкшылды, сагыш-сеткилдин лын болгаш аас-кежиктиг болу күзедим!

Алла НУРСАТ чугаа

БҮГҮДЕГЕ ҮЛЕГЕРЛИГ БАШКЫЛАР

Башкы — бедик мергежилдиг, хей-ниити ажылдарында идепкейлиг, ада-иелерниң болгаш өскелерниң-даа мурнунга хүндүткелдиг, сагылга-чурмунуг, бүгүдеге үлегерлиг кижик. Башкы эртеми кончуг чымыштыг, харысалгалыг, ынчалза-даа хүндүткелдиг ажыл.

Эрткен 2014 чылды Тывага орус дыл база бо чылды Россияда чогаал чылы кылдыр чарлааны онзагай. Шаандан тура хей-ниитинин кичээнгейинде орус дыл — эртем-билиг делегейинче кол чепсек.

Бистиң Чаа-Суур школазында орус дыл, чогаал башкылары Роза Донгак, Людмила Тюлюш, Любовь Кыргыс оларның дугайында бижикседим. Бо башкылар школада үжен ажыг чылдарның дургузунда ажылдап турар хоочун башкылар-дыр. Башкы бүрүзү орус дылды уругларга чедимчелиг өөредир дээр чаа сорулгаларны салып, чаа угланышкынарны дилеп тып, янзы-бүрү арга-дуржулгаларны ажылгап, күженишкенин ажылдап турарлар. Орус дылдың башкыларының онзагай талаларын эскерерге, боттарының эртемине кончуг бердинген, чедип алган мергежил ханы билир, өөреникчилеринге быжыг билигн берип шыдаар. Олар орус дылды кончуг камнаар, хүндүлээр. Бо башкыларның өөреникчилери школа, кожуун, республика олимпиадаларына, мөөрейлерге киришкеш, чедишкенин болуп турар.

2012 чылда Любовь Сояновнаның өөреникчизи Эдита Чымбалак «Дириг классика» деп мөөрейге кожуунга болгаш республикага тиилээш, Москва хоорайга киришкеш, өртектиг белек-биле шаңнаткан. Ол дээрге көдээ суурда орус дыл башкылаашкынының эки түңнели моон көстүп турар-дыр, башкы биле өөреникчинин кончуг улуг чедишкени-дир.

Орус дыл башкыларының мурнун-

да сорулгазы — өөреникчилерни орус дылга хостуг чугаалап турар кылдыр өөредир. Людмила Кызыл-ооловнаның өөреникчизи Азияна Чымбалак 2013 чылда школань мөңгүн медаль-биле дооскан.

2013 чылда Роза Бурбужковнаның өөреникчизи Субудай Майынды кожуун чергелиг интеллектуалдыг олимпиада «Ломоносов 12-ге» 1-ги черни алган база 2014 чылда мөңгүн медальдыг дооскан.

2014-2015 өөредилге чылында орус дыл башкыларының өөреникчилери кожуунга болуп эрткен эртем олимпиадаларына 9-ку классчы Эдита Чымбалак орус дылга болгаш чогаалга — 2-ги черни, 10-гу классчы Айдаана Саая орус чогаалга — 3-ку черни, 11-ги классчы Буяна Чүлдүм-оол орус дылга 2-ги черге төлөптиг болганнар. Республика чергелиг эртем-практиктиг конференцияга Эдита Чымбалак 1-ги черге төлөптин көргүскен.

Бо башкыларның доостурган өөреникчилеринде кандыг-даа мергежилдин

кижилери бар. Оларның изин өөреникчилери бар, олар Аяна оол, Олимпия Доржу, Чогагай Дол Хаяа Тумат, Сай-Суу Тюлюш, Айгылма. Амгы үеде башкылары-биле школада ажылдап турарлар: Д.В. оол, О.К.Доспан, С.А.Санаа, А.В. Э.Н.Чымбалак, С.Б.Шожап, М.К. В.В.Комбуй-оол, Ш.О.Тумат, А. болгаш өске-даа аныяк башкылар. Өөредип каан башкыларга доган өөреникчилери дыка ынак хүндүлээр. Хоочун башкылар аныяк арга-дуржулгазын болгаш ботта мергежилниң чажыттарын дам берип чоруурлар.

30 ажыг чылдарның дургузунда өөредилгезинин адырынга башкы кын ажылынга чедишкенин ачы-хавыязы дээр хоочун башкы РФ-тиң ниити өөредилгезинин Хү ажылдакчылары деп атты тывыска

Бо күш-ажылдың хоочуннары — башкыларның дагыныкчылары. деп атка ылап-ла төлөптиг, ажы чүрээндө бердинген, чонунга үлө башкыларның дугайында моон-даа чугаалап болур.

Валентина МАЙ

Чаа-Суур школазында

Авторнуң чуруу.

АЖЫЛ-ИШЧИ ӨГБЕЛЕРИМ

Сактыышкын

Уланчызы. Эгези № 116 «Шында»).

Облигация Салчак мээң кады төрээнеримниң эң улуу. Ооң трактор башкарып ажилдап Бай-Талда ооң үелери улуг ер сактып чугаалажып чоруурлар. Шөлдерин аңдарып, комбайн кээр-у кожуп алгаш, тараа дүжүдүн турган. Комбайнның башкарык-өскөртөн чалап алган, агроном, ери хакастар.

Тараа шаңын дыка шалыпкын турган. Бай-Талдың шөлүңгө тараа тараа, сугаттыг болгаш, дүжүдү база олур турган. Колхозка кирген арат-олур МЧАЭ-ге ажилдап турган бүгү нарның арат чону колхозче шупту чаа тургускан ажил-агыйның чыдарларына кижилер бүрүзү хары-лыг ажилдыг апарганынча өөрүп, ады хөдүрлүп, омак-сергек апарган ш сагындырып турган. Колхозтуң өрөңгизи улам немежи, ажил-хө-аа шуудап олурган. Өшкү-хойнуң 1,9 муң чедип турган, чылгы, бода аа өзүп, 20-30 турганындан, чылгы чүс алып турган. Малга тудуг-суур-арын ажил-агыйның байдалы негеп, ылаңгыя шээр малга кажааларны кылыр, чаа кыштаглар, чазаглар егеттинип келген.

Таржылынга буга арыкты чаартыры, шөлүн алгыдары, бо бүгү ажилды туң баштаар чериниң хуралына кажып, тускай шийтпирни үндүрери апарган.

Колхозтуң мал эмчизиниң ажил-арылап турган Очур-оол Сал-чак ажилының талазы-биле ооң дезиниң база немей дузалал ажилдары, дагаа, хаванны немей саналдап, ол колхозтуң саң-хөө ажилына алган продукция кайы ажыктыг болурун демдегеп чугаа-Дагаа эди мал бажын өстүреринге улуг идигни бээр.

Ажил-биле кады колхозтуң мал ажил-өзөк кылдыр көрүп турар бол-бүгү малды эмнээр эм-таң, мал креолин садарын болгаш тускай иниглерни белеткээр дугайында реңгей саналды кылып турган.

Амгы үеде ажилдап турар мал эм-жи мен, Хаван-оол Иргит бисти база а-селип өөредир болза эки. Удавас эмчизи келир деп дыңнадым. Ол келирге, мени база өөредип чоруда-ылээр мен — деп, Очур-оол Салчак алаан.—Мал бажын өстүреринге мал ажил-агыйны тудары чугула. Мени республиканың колхозтарындан алыр, дагааны база шак-ла ыңдыг. Колхозтуң улуг бухгалтери эш Дандаа үнү бодун ишкээр чорудар болза боор. Бригадирге эш Томур Очурну алыр, хуну-биле ажилдадыры, мал ажилын эки билер, учет, та-даа ажырбас кижилер деп билер. Бир эвес дагаа, хаванны диригге алыр болза, ону кадары кылдыр тардан харысалгалыг, ажилгыр, ажилдиг кижилерни тургузар херек иди.

Колхозтуң тудуг ажилының чоруп байдалы багай эвес, ону удуртуп тап турар эш Иргит Делег-оолду илгиди удуртуп, ажил-агыйның адыр-ында байдалды эки билер-даа болза, соңгааргы сорулгаларны бодап, таар черниң хуралдарына тодаргай алыр, сорулгаларны кириер. Чижээ: ажаларның, төп тараа шаңының көдээ чынарда кажаалар тудуун, суурда мал кажаалары, мал эмчизиниң елге пунктузун, Самаан клубтуң ту-машина-техника эвээш-даа болза, чаа база тудуг сууру чорувайн турарын ажил-биле ажилдап турар Иргит Чар-нын, почта харылзааның тудуглары, өске-даа айтырыглар хөй болуп

турарын колхоз даргазы эш Хертек Делег-оол демдеглээн. Эш Салчак Очур-оолдун саналын Салчак Докур, Салчак Самба, суму даргазы Салчак Крас Байыр-оол-ович деткип, колхозтуң ажил-хөдөөнүң талазы-биле саналдаан.

— «Сталин» колхоз тургустунган-нындан бээр элээн үе эрткен, барык 4-5 чыл эрте берген-дир. Ажил-агый чоруп турар-даа болза, арай чедишкinner эвээш. Хөл-Аксы МЧАЭ-ниң үезинде ажил-агыйны бодап олур мен, Шивилиге «Тиелелге» колхозунуң ажил-хөдөөнүң база билип турган мен. Барык-Хөл сумузу тур-густунганындан бээр ажилдап келдим, дунмаларым. Мен багай ажилдап тур силер деп чемелевейн тур мен. Ажил хөгжүп турар, чедишкinner бар-даа болза, эвээш. МЧАЭ-ниң үезинде турган мал бажын көрээлинер даан, 4 муң шээр мал чүгле 5-6 муң четкен. Колхозту 1948 чылда тургузуп алдывыс, шупту МЧАЭ-ге турган малы-биле арбаннарның арат чону колхозту эки деткип кирген. Ам 1954 чылдың чартык чылы эрте берди, 2 муң шээр малдың 100 хирези төрүүр болза, беш чыл иштинде чүгле чаш төлү безин 5000 анай, хураган болур-дур. Силерниң адап турар санынарны бодап орага, харык чок. 7 муң чедер берген турар эвесле, чүге ыңдыг болганын, кадарчылардан база хамааржыр. Чижээ: чүге эш Сал-чак Чыдым Самбаның кадарган малы өскелерден хөй болуп, эки ажилдыг деп мактадып турар деп?! Кижилерниң харысалгаларын көдүрер, малды санаа-рында база эвес-ле болгай.

Ажилдап турар колхозтуң бүгү ажилчыларының ортузунга организастыг хемчеглер бар-даа болза, ооң күүселдези багай, кижилер бүрүзүн деткир, шаңнал-макталдар четпес чоруп турарында, малчын, тудугжу, тараажы, тракторист, сугатчы, чолаачы кымны-даа... Удуртур ажил чогуур кылдыр чорувайн, кижилерни «оттурбайн» келген-дир. Ажил кошкак чоруп келген. Бо баштаар черниң ху-ралына бүгү колхозчуларның хуралын чыылдырар дугайында шийтпирден хүлээп алза, эки хевирлиг. Ол хуралга колхоз даргазы бодунун отчедун берзин, ажил-агыйның адырын удуртуп турар кадрлар, ажилының түңнелин бижимел-биле колхоз даргазына бижип берзинер, дарга ооң-биле илеткелин бижип, моон соңгааргы сорулгаларны тодарадыры чугула апарган-дыр. «Тиелелге» колхозунга ажилдап турган, чер ажилын харылап турган Салчак Комбу Шавыраевичиниң ажилы эки турганы-биле, чер ажилында өске сөөк кадрларны бисче база чорудар деп турарын билер боор силер. Ол кижилерге ажилдаар байдалды тургузары чугула Бай-Тайга кожунунуң МТС-тен чамдык кадрларны дилээр болза эки, механик, инженер, агроном дээш. Чүге дээр, колхозка хөгжүлдө херек бол-гай. Ынчангаш тускай эртемниг кадрлар чокка бурунгаар депшилге болдунмас деп чүвени билип, бодап олур мен. Ол ышкаш башкылар база хөй-биле херек-тир, боттарывыстың кадрларывыс эвээш. Салчак Крас Байыр-оолович, М.Ооржак Самба Белек, Иргит Белек, Алексей Анай-оол, Намзырай Крас, орус хамааты-лар болза улам эки деп бодаар мен. Кол-хоз даргазы эш Хертек Делег-оол отчед-туг хуралга эвээш бажырымчалыг, боттук, тодаргай сайгарылга деңнелгелерин көргүзүп, чижек-биле адыр бүрүзүн айтып тургаш, чугаалазын, оон башка колхоз-чулар хуралдың утка сорулгаларын чедир билип шыдавайн баарлар. Колхозта чер ажилы чүгээр-дир, чүге ногааны өстүрүп болбазыл, көдээ малчынарны хуралга келдиртир Улуг хурал болганда, мурнак-чыларны шаңнаар, кижилерни деткип шаңнал каарга, оон ыңай ажилдаарына улуг деткимче, өскелерге үлегер-чижек болур. Кожунунуң удуртур даргаларын

база чалаар бис. Кожунунуң өске-даа колхозтарының даргаларына база дам-чыдар — деп, Очур-оол Салчак чугаазын түңнеди.

Хуралга келген кижилерни ашкарар-чегерер болгай, мону база бодаары чугула. Ниитиниң чегеннилер черлерин ажилдадыр. Хуралды чаңгыс хүн эрт-тирер, эртежик көдээде улусту бир хүн бурунгаар келдиртип алыр. Колхозтуң баштаар чериниң хуралын эрттиржи аңаа бо хуралдың бүгү ажил-хөдөөн, үндүрер акша-төгерики база көрүп алы-ры албан, ооң түңүн тодарадып, доктаал, шийтпирден бижип, хоойлужудуп, чурум-чудуп алыр, ол доктаалды колхозтуң бүгү кижигүннер хуралына база бадыладыр. Колхозтуң ревизия комиссиязы база санажыр.

Ол үеде мээң ачамның кыштаа Туралыгының Улуг-Өдөк деп черге турган, ачам төрүүр хой кадарып турган. Чаш мал төлүн чыл санында-ла 100 хуудан өрү ап келген, колхозтуң мурнакчы малчынарның санына кирип, чоорту ачамга чедер кадарчылар көвүдөп, мур-нуку одуругга чоруп турган. Ачамны ху-рал-суглаага үргүлчү чалаар, колхозтуң-даа, кожунунуң-даа хуралдарына бо-ла баар апарган. Колхоз үезинде машина-техника чок боор, кыжын ачам аъттыг шанаанга малга чиртир сигенни база чүдүрүп алып турган. Кандыг хуралдарга барып кирип турганын кым-даа айтыр-баан боор. Угбаларым-даа, акыларым-даа ону билбес турганнар. Хурал соон-да ачам садыгланым алгаш, орай-даа болза чаныптар турган. Ол үеде бөрүлөр база элбек турган, малчынарның мал-маганынча бо-ла халдап, чип кааптар турганнар. Черле ол үеде бөрүлөрниң хөйүн кижилер кайгаар, кезээ мал-маганын кажаалап кайпкаш, өгже безин кирип четтикпээнде, аал кыштаавыс мурнунда аргага бөрүлөр демни-биле улужуп эгелээр, кижилер эди соолаңайнып, баштың куйгазы шимчеп чыгырып келген ышкаш боор. Менинчан бичии-даа болзумза, ол коргуушкунга эдим сооп, сактырымга, сойлуп бадып турган ышкаш апаар.

Аъттарны өдө адаанга өртээр турган. Чамдык тевер аъттар алдырбас турган-нар. Ачамның каш чылгызының баштыңы Калчан-Кара аскыр турган. Чылгыже бөрүлөр черле чагдатпас, оларын бөлүп алгаш, өдөккө эккээр, бистиң калдар ыдывыс Көстүк аңаа база кезээден тура, даңны атсы эзрип, дузалажыр турган.

Ачам-биле мындыг таварыл-га база болган: кожун төвү Тээлиже шанактыг хуралдап чорааш чанып орган. Тээлиден орай кезээ кыжын үнген. Бай-Тал суурга имир дүне келген мен дээр кижилер, ачам чер чо-раанда, ажил-хөдөөн кылып алгаш, аалче дүрген дедир чанарын бодаар турган. Аалда кижилер эвээш, ачам оон бистиң төреливис болур Хертек Кудай-Мерген акый ачамның ажилына дузалажып чо-раан кижилер. Орай дүне суурдан шанактыг аъттыг чааскаан Туралыгының Улуг-Өдөккө турган аалче Калбак-Дагның үзүктөн чо-руп орган. Ынчан көвүрүг Хемчик хемни кежир кылдырмаан, Туралыг аксынга чаа көвүрүгнүң кажааларын чаа тудуп турган үези. Суурдан үнүп алгаш, Хемчик хемни кешкеш, арыгыны эртип, ак шөлгө үнүп келгеш, даштыг мазурларга чоруп орда, ады хенертен хоюп, аксын-даа тыртарга, хоржок, улуг даштар аразы-биле ша-наан-даа билбес маңнап чоруп-ла каан. Ачамның алгызы база дузалаан боор, үнүнүң өткүдү кончуг кижилер. Аныяанда кончуг ырлар кижилер дээр чүве. Арай деп хараган бажыныче Ак-Шөлгө чедип келгеш, бичии оожургай бээр аразында ачам шанаанга чораан аргамчызының бир ужун шанааның бажына ораай соккаш, аргамчызын шанааның соонга октапкан, аргамчы элээн он метр ажыг турганы-би-ле шанак соонче-даа октаптар үе ачамга

турбаан, чүгле адын оожургадып алып бодап-биле, ады-биле элээн үр үеде тутчуп келгенин безин билбээн мен дээр. Хараган бажына келгеш, Калбак-Даг үзүүнчө үнүптерге, аът оожургап шошкуп чоруп орда, шанааның соонче көөрге, бичии кызыл-көк оттар шанаандан элээн ыракта бир көстүп, бир чидип, чыдып кагабайн чоруп органын көрүп чораан. Аът чоорту дөштү өрү шошкуп-даа эвес, ам шуут кылаш-биле хаайы кыргыраар, сыгыраар-даа орук часпайн чоруп орган. Ачамның харын ам кээп угааны оожургап, октапкан аргамчызы бөрүлөрни шана-ке чоошкупатпайн чоруурун, ам харын медегер бодап, даштарга үскеш, шанаа чайлып аңдарлып каг чазып чораанын билип, тейлеп чораан. Херек кырында үш бөрү аал чоогунга чедир эдерип, кажан ыт эре бээр, дыңнап кааш, ачамның адын шанаа-биле каапканнар. Аргамчы дыка улуг дузаны чедиргени ол.

Бир-ле катап ачамга, ынчан күскү үе турган чүве, мен кичээлим эрттирп кааш, аалче салып бады баргаш, хой кадарып, инек, чылгы дозуп дузалажып чордум. Күзээвис болур Бай-Талдың Талдыг-Адырга турган бис. Хой кадарып чорумда, аалывыс чанын-да чийк машина турупту. Ынчан ийи аал турган бис. Кожавыс Салчак Чамбий даайым суг. Хожумну бөлүп алгаш баар дээш, аал чоогунга каапкаш, адымның кара маңы-биле эстедип келгеш, дүшкеш, чийк машинада-ла бардым ийин. Ол үеде чийк машиналар ховар, чүгле даргалар аңаа олурар. Машинаны чарашсынып, борбак ышкаш кылдыр билип, соңгадан бакылап, дыка чараш яңызы-бүрү өңөрлүг ширтектер чадып каан, ам болза хевис-тир ийин. Өгже улуг улустуң чөпшээрели чокка кирип болбас болгай, бичии улуска чурум ыңдыг.

Авам Бичии-Уруг өгдөн үнүп келгеш: «Хоюнну бээрледип эккел, оглум, улуг даргалар келген-дир. Кызылдан. Хой өзээр бис» — дээр, хожумну өдөкче кирип эккелгеш, кажаалааш, маңнап турумда, улуг акым Хурал-оол суурдан бадып олур. Мээң чанымга келгеш: «Чоп хоюн кажаалап алган сен, ажыт, ойтта-зын» — дээш, ажыдар чыгыгы. «Дарга-лар келген. Хой өзээр дээн чүве-дир. Машинаны көрбөс кижилер сен бе?» — деп ажынып, алгырдым. Оон өгдөн даргалар-даа шупту дашкаар үнүп келдилер. Көрүп турарымга, узун, сары, арны мичигир кызыл, көк карактыг, бажының дүгү күскү хүн херелинге кылаңайнып чырып турар-даа ышкаш көстүр хамааты кижилер.

Ол шагда орустар көргөн эвес, ол орус дарганы чоогунда аалдардан келген улуг-бичии кижилер машинадан-даа со-лун кылдыр сонуургап, бажының дүгүнүң сарыын магадап, узун-шыраан, идик-хе-вин адаандан бажына чедир-даа көрүп турарлар бар болду. Келген чон-биле тыва дылга экилежип, чон база уруглар хол тудуп, мөгөйип, мендилештилер. Хөөрөп турган тыва аныяк кадарчылар тыва дылга «Экии» дептерге, тывалаар кижилер деп бодаан боор, оожургап, аксында суг бактап алган чүве ышкаш, ыт чок бардылар. Оон ол дарганы үдөп чораан очулдурукчу тыва дарга чонга боттарын таныштырдылар. Тыва дарга бодун Соян Соном-даа дээн ышкаш, орус дарганың адын кым-даа сактып албаан болган. Оон хурал эртип турда, акым-ны: «Ачам хойдан өзөп, аайлап туруңар диди» — дээримге, акым хоюн тудуп алгаш: «Бээр кел, хой бажын тудуш» — дидир. Амыраарымны чүү дээр. Ол үеде хой бажы туткан кижилер төңчүзүңгө чедир тудар болгай.

(Уланчылыг).

Демир-оол ЧЫДЫМ, күш-ажылдың хоочуну.

Тээли суур.

Солунда парлаттыгган материалдарның авторларының бодалдары
яның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгган саннары болгаш
актылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.